

Тернопільський національний економічний університет

Кафедра цивільного права і процесу

КУРСОВА РОБОТА

З дисципліни: «Корпоративне право»

**На тему: «Договір як підстава виникнення та
припинення корпоративних прав»**

Студентки V курсу групи ПРМ-13

Галузі знань 08 «Право»

Спеціальності 081 «Правознавство»

Загорської І. О.

Керівник: Паславська О. Я.

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Члени комісії

м. Тернопіль – 2017 рік

Зміст

Вступ	
Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ	
1.1.Поняття та зміст корпоративних прав.....	
1.2.Підстави виникнення та припинення корпоративних прав.....	
Розділ 2. ДОГОВІР КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ	
Розділ 3. ІНШІ ВИДИ ДОГОВОРІВ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ	
3.1.Договір дарування корпоративних прав.....	
3.2. Особливості договору міни як підстави виникнення та припинення корпоративних прав.....	
3.3. Перехід корпоративних прав на підставі спадкового договору....	
Висновок	
Список використаних джерел	

Вступ

Однією із сфер суспільних відносин, що з кожним днем набуває все більшого поширення, а від так і залучення все більшої кількості суб'єктів та наділення їх відповідними правомочностями є сфера корпоративних правовідносин. Реалії сьогодення демонструють нам масштабне кількісне зростання даного спектру економіки. Вступаючи у корпоративні правовідносини, особи наділяються відповідними правами та обов'язками, які прийнято іменувати корпоративними. Такі права мають ряд власних специфічних ознак та особливостей не лише щодо змісту, а й щодо підстав їх виникнення, припинення та реалізації.

Як відомо, чимало цивільно-правових відносин, у зв'язку із їх приватноправовою природою, виникають на підставі укладення різного роду договорів. Не є винятком і корпоративні права.

Аналіз різноманітних договірних конструкцій як однієї із можливих підстав виникнення та припинення корпоративних прав. Станом на сьогоднішній день, є особливо *актуальним* з огляду на те, що наявні норми чинного законодавства не в повній мірі, а місцями навіть доволі таки суперечливо регламентують порядок вчинення правочинів, предметом яких виступають корпоративні права, що не лише зумовлює розбіжності у позиціях дослідників та науковців, але і призводить до неоднакових підходів у вирішенні судами такого роду спорів.

Щодо теоретичних напрацювань варто зазначити, що розробкою даної тематики займалися такі науковці як В.В. Луць, В.А. Васильєва, О.Р. Кібенко, Ю. А. Тихомиров, Смітюх А. В., Глусь Н. С., Цікало В. І., Макарова О. А., Майданик Р. А., Бірюкова А., М. В. Кравчук, Н. С. Бутрин-Бока та ін.

Об'єктом даного дослідження виступає договір як підстава виникнення та припинення корпоративних прав.

Предметом дослідження є особливості виникнення та припинення зазначених правомочностей на підставі окремих договірних конструкцій, таких як договір купівлі-продажу, міни, дарування, а також спадкового договору.

Метою роботи є визначення особливостей переходу корпоративних прав на підставі укладення різних видів договорів відповідно до положень чинного законодавства, а також аналіз позицій провідних науковців щодо позитивних аспектів та недоліків правового регулювання з даного приводу.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

- Визначити поняття та зміст корпоративних прав
- Навести можливих підстав їх виникнення та припинення
- Розглянути особливості договору як підстави переходу корпоративних прав від одної особи до іншої
- Розкрити специфіку відчуження корпоративних прав на підставі окремих договірних конструкцій

Методи дослідження. Дослідження проводилось із застосуванням методів емпіричного характеру, спостереження; метод аналізу та узагальнення, а також був застосований системний підхід.

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

1.1. Поняття та зміст корпоративних прав

З метою проведення ґрунтовного аналізу можливих шляхів виникнення та припинення корпоративних прав доцільно, передусім, розкрити зміст даного поняття.

Варто зауважити, що поняття «корпоративне право» чи «корпоративні права» зустрічається у нормативному обігу вже доволі тривалий час, однак, як цілком слушно зауважують науковці, сучасний стан його правового регулювання важко назвати досконалим, що, у свою чергу, породжує як теоретичні дискусії, так і практичні дилеми. Свідченням останнього, зокрема, є положення узагальнення судової практики розгляду судами корпоративних спорів.

Станом на сьогоднішній день, базовим нормативно-правовим актом, що розкриває зміст вказаного терміна є Господарський кодекс України. Так, відповідно до статті 167 ГК України під корпоративними правами розуміються права особи, частка якої визначається в статутному капіталі (майні) господарської організації, що включають право особи на участь в управлінні суб'єктом господарювання, отримання певної частини його прибутку та активів у разі ліквідації, а також інші правомочності, відповідно до закону та статутними документами [7,42].

Дещо відмінне законодавче визначення міститься у ч. 8 ст. 2 Закону України «Про акціонерні товариства», що визначає корпоративні права як сукупність майнових і немайнових прав акціонера, які впливають із права власності на акції, що включають право на участь в управлінні АТ, отримання дивідендів та активів АТ в разі його ліквідації [11].

Останнє визначення є певною мірою вужчим, оскільки робить прив'язку до відповідної організаційно-правової форми суб'єкта господарювання, однак, в той же час, ширше розкриває зміст обсягу прав особи, визначаючи, що відповідний суб'єкт отримає визначений спектр прав як майнового, так і

немайнового характеру. Врахування цього має значення, зокрема, у контексті розпорядження корпоративними правами.

При цьому слід звернути увагу на те, що хоча більшість дослідників сходяться на думці щодо цивільно-правової природи корпоративних відносин загалом, в чинному Цивільному кодексі України відсутня норма, яка давала б чітке визначення даному поняттю. Однак, помилково було б стверджувати, що законодавець виключив дані відносини з-під сфери регулювання ЦК, адже у главі, присвяченій підприємницьким товариствам, наводиться перелік правомочностей їх учасників, що за своєю суттю є корпоративними правами.

Така нормативна невизначеність з однієї сторони та повсякдення зростання масштабів практичної реалізації з іншої свого часу спонукала науковців до пошуку оптимального доктринального визначення поняття «корпоративні права», однак і тут не було єдності у підходах до вирішення вказаного завдання.

Передусім, варто вказати на можливість розуміння дано категорії в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. В першому випадку під поняття «корпоративне право» підпадає сукупність правових норм, якими регулюються корпоративні правовідносини, тобто суспільні відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією їх суб'єктами конкретних визначених корпоративних прав.

Складнішою є ситуація із визначення «корпоративних прав» у суб'єктивному розумінні.

Перший спірний аспект пов'язаний із визначенням того, на якому етапі діяльності суб'єкта господарювання може іти мова про наявність у відповідної особи корпоративних прав: чи можемо ми сюди віднести права, які виникають у процесі створення суб'єкта господарювання, чи це лише права щодо вже діючої юридичної особи.

Як приклад, Кібенко О.Р. розглядає корпоративне право в суб'єктивному значенні як: «право осіб вступати в об'єднання, створюючи тим самим нового

суб'єкта права; право особи, що виникає із її членства (участі) у тій чи іншій корпорації» [13, 84].

Така ж позиція простежується і у підходах яких науковців як Луць В.В., Крупчан О.Д., Васильєва В.А. та інші.

На противагу вказаним представникам науки можна навести визначення Кравчука В.М., відповідно до якого «корпоративне право – це сукупність усіх прав та обов'язків, які має особа щодо конкретної юридичної особи». Конкретний ж зміст корпоративного права та співвідношення в ньому майнових і організаційних елементів визначається, безпосередньо, організаційно-правовою формою тієї чи іншої юридичної особи [9, 12].

Глусь Н.С. під корпоративним правом в такому значенні вбачає сукупність прав, що з'являються у акціонера чи учасника корпорації як наслідок набуття ними права власності на акції чи права власності на частку в статутному фонді товариства, перелік яких закріплений чинним законодавством та локальними нормативно-правовими актами корпорації [3, 21].

На думку С. Кравченка, суб'єктивне корпоративне право – це право особи, яка перебуває у правовідносинах із господарським товариством як її учасник, може одержувати від цього певні блага, для чого їй надаються певні можливості щодо участі в управлінні товариством.

Із наведених визначень випливає, що ще одним відмінним аспектом є прив'язка до організаційно правової форми. У даному контексті може поставати питання чи ці права виникають лише в учасника господарського товариства, чи вони можуть виникати щодо будь-яких юридичних осіб, не зважаючи на те чи формується у них статутний капітал.

У такому ширшому розумінні вони виступають, зокрема, у трактуванні І. Спасибо-Фатєєвої, що надає можливість мати такі права кожній особі, яка має правовий зв'язок з корпорацією.

Насамкінець, спірним іноді виступає надання цій категорії прав винятково майнового або ж немайнового характеру. Однак тут, на нашу думку, варто однозначно підтримати переважаючу позицію науковців щодо складної

структури корпоративних прав та поєднання в них майнових, немайнових та організаційних елементів.

Окреслена ситуація, безумовно, нашоухує на думку про необхідність удосконалення сучасного стану нормативно-правового регулювання досліджуваної проблематики та усунення наявних розбіжностей у розумінні корпоративних прав.

Проте, не варто оминати увагою і позитивні моменти. Так, закріплене у ГК України визначення дає можливість визначити ряд ознак корпоративних прав, зокрема:

1) набути корпоративні права може будь-яка фізична особа з повною цивільною дієдатністю або юридична особа, за винятком законодавчо встановлених виключень;

2) їх набуття безпосередньо пов'язане із набуттям права власності на акції або частку в статутному капіталі (майні) суб'єкта господарювання;

3) законодавство не містить вичерпного переліку прав, що можуть бути надані відповідній особі, оскільки розширення такого спектру правомочностей віднесена то повноважень суб'єктів локально нормотворчості, проте наявні легальні визначення тотожні у тому, що корпоративні права в обов'язковому порядку включають в себе:

- право на участь в управлінні відповідною юридичною особою;
- право на отримання певної частки її прибутку (дивідендів);
- право на отримання певної частини активів юридичної особи у випадку її ліквідації [14, 103].

Оскільки, як вже зазначалось, вказаний перелік правомочностей не є вичерпним, передбачається як можливість надання суб'єктам ширшого спектру прав відповідно до положень чинного законодавства та установчих документів, так і визначення більш широкого та конкретного кола прав в рамках зазначених груп.

Зокрема, носіям корпоративних прав конкретної організації надається право одержувати всю доступну інформації щодо її діяльності, звітності, тощо,

а також передбачається можливість їх реалізації, тобто відчуження цих прав як на користь іншого учасника, так і на користь третьої особи. Насамкінець, кожна особа, що наділяється такими правами як учасник певного товариства має право виходу з даного товариства.

1.2 Підстави виникнення та припинення корпоративних прав

Як випливає із загальних положень цивільного законодавства поняття правоздатності фізичної особи загалом пов'язано з таким юридичним фактом як подія її народження. Однак, надто поспішно було б робити висновок, що кожна особа є носієм усіх можливих законодавчо визначених прав відразу з народження. De jure таке твердження може мати місце, проте de facto цілком очевидним є те, що для визнання особи фактичним носієм того чи іншого суб'єктивного права за часту необхідно виконання ряду супутніх вимог чи умов. Саме така ситуація має місце і в контексті виникнення корпоративних прав.

Так, як виникнення, так і припинення корпоративних прав, що у переважаючій більшості випадків по суті є взаємообумовленими явищами, пов'язується із конкретними юридичними фактами. Такі факти слід означити поняттям «підстави».

У теорії, за для більш чіткого окреслення спектру таких підстав, зустрічається їх поділ на первісні та похідні. Такої класифікації, зокрема, дотримається В. М. Кравчук та І. Б. Саракун. При цьому, вона має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки саме від підстав ставиться в залежність конкретний момент, з якого в особи виникає відповідне право.

Первісними або первинними є ті підстави, що не пов'язані з правонаступництвом, тобто переходом прав від одного суб'єкта до іншого. Основною такою підставою є створення господарської організації або участь у її заснуванні [10, 4].

В той же час, ряд науковців визначають такий поділ з посиланням на від якого суб'єкта здійснюється надання чи передача таких прав: безпосередньо

юридичної особи – первинні, чи від її учасників – похідні, проте деталізація таких підстав не дає з цим беззаперечно погодитись, оскільки при створенні юридичної особи корпоративні права щодо неї виникають вперше, є новоствореними, у зв'язку з чим навряд чи можна говорити про те, що вони набуваються від юридичної особи.

Таким чином, на основі аналізу нормативних положень та наукових напрацювань, ми можемо дійти висновку, що до першої групи підстав слід віднести: створення або участь у створенні юридичної особи; вступ, тобто прийняття нового учасника; здійснення внеску до статутного капіталу; випуск акцій АТ.

Всі інші підстави, зокрема ті, що ґрунтуються на переході прав від одного учасника до іншого, прийнято відносити до вторинних. Так, особа може набувати вже існуючих корпоративних прав на підставі укладення різного роду договорів, таких як договір купівлі-продажу, міни, дарування; спадкування цих вправ, в. т. ч. їх переходу на підставі такої конструкції як спадковий договір; продажу та купівлі акцій.

Аналіз змісту зазначених положень свідчить про те, що вони, поряд із такими фактами як вихід або виключення учасника зі складу товариства, визнання його таким що вибув або ж припиненням існування самої юридичної особи, виступають підставами припинення корпоративних прав для відповідної особи – відчужувача.

Особливості правової процедури переходу корпоративних прав та обов'язків від однієї особи до іншої ставляться в залежність як від конкретної підстави, зокрема, для прикладу, вчинення якого саме правочину має місце, так і від організаційно-правової форми суб'єкта господарювання. Крім цього, дослідниками даної проблеми також звертається увага на те, що на законодавчому рівні досі не врегульованим залишається питання щодо того, з якого саме моменту особа стає носієм відповідних корпоративних прав та обов'язків, оскільки чіткі спеціальні норми щодо цього відсутні.

Так, якщо розглядати перехід таких прав на підставі того чи іншого договору, то такий момент, на думку Голодницького Е., визначається відповідно до моменту його укладення або моменту, що вказаний у самому договорі, однак не швидше їх нотаріального посвідчення чи державної реєстрації, якщо це вимагається відповідно до закону [3, 18].

Торкаючись безпосередньо досліджуваної теми, варто також наголосити, що при укладенні договорів щодо корпоративних прав, які опосередковують процес їх припинення в одного суб'єкта та виникнення в іншого, потрібно враховувати особливості правової природи такого роду прав, у зв'язку із чим процес їх відчуження є дещо ускладненим та має свою специфіку в порівнянні з відчуженням прав на будь-який індивідуально визначений матеріальний об'єкт.

Розділ 2. ДОГОВІР КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

Кожній особі на конституційному рівні гарантовано право вільно та на власний розсуд розпоряджатись належним їй майном, за винятком обмежень, передбачених спеціалізованим законодавством. Це може здійснюватись різними способами, проте, станом на сьогоднішній день, чи не найпоширенішим серед них є укладення договору купівлі-продажу.

Корпоративні права, хоча і не є майновими в повному розумінні, оскільки, як вже зазначалось, за змістом виступають сукупністю майнових, організаційних та немайнових елементів, також можуть відчужуватись управомоченими суб'єктами: акціонерами, якщо мова іде про АТ, або ж учасниками ТОВ, ТДВ, повних чи командитних товариств.

На законодавчому рівні таке право передбачено ст. 116 ЦКУ, відповідно до якої учасник може відчужити належну йому частку у статутному капіталі товариства або цінні папери, що засвідчують його участь у визначеному законом порядку [14, 208].

Такий порядок дещо відрізнятиметься в залежності від організаційно-правової форми конкретного суб'єкта господарювання.

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне визначити окремі особливості такої конструкції як договір купівлі-продажу корпоративних прав, зважаючи на правову природу та зміст останніх.

Розпочнемо з вимог до суб'єктного складу. За загальним правилом стороною такого договору може бути будь-яка фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Проте, окремі науковці звертали увагу на законодавчу невизначеність щодо неповнолітніх осіб. Так, чинний ЦК закріпив за особами у віці від 14 до 18 років право бути учасниками (засновниками) юридичної особи, але нічого не сказано про надання таким особам можливості розпоряджатися корпоративними правами, в тому числі укладати договори купівлі-продажу. Аналізуючи відповідні норми, більшість вчених все ж схиляються до того, що неповнолітні не мають права самотійно вчиняти такий правочин.

Конкретні вимоги, а саме наявність статусу фізичної особи-підприємця, передбачено лише в тому разі, якщо йде мова про корпоративні права ПТ чи КТ.

Варто також додати, що стороною такого договору фактично може виступати і саме товариство у разі викупу ним частки учасника, що впливає зі змісту ст. 53 Закону України «Про господарські товариства» [7].

Певну специфіку перехід частки учасника має залежно від організаційно-правової форми відповідного товариства. Для прикладу, щодо учасників ТОВ ч. 1 ст. 147 ЦКУ та ч. 1 ст. 53 Закону передбачено право продати свою частку одному або кільком учасникам цього товариства. Що ж до передачі частки третім особам, то, на відміну від положень щодо повного товариства, учасник наділяється такою правомочністю за умови відсутності заборони в статутних документах.

Ще одним відмінним моментом є вимога щодо необхідності одержання згоди інших учасників. Для учасників ПТ така згода є обов'язковою, тоді як чинна редакція норми щодо ТОВ не передбачає такої необхідності, однак закріплює за його учасниками переважне право на купівлю частки.

У разі якщо учасники не виявили наміру скористатись своїм переважним правом протягом місяця, частка може бути відчужена третій особі (ч. 2 ст. 147 ЦКУ та ч. 2, 3 ст. 53 Закону № 1576).

У зв'язку з цим постає питання які ж наслідки матиме продаж частки з порушенням вимог щодо вказаного права? Вказана норма ЦК не дає відповіді на це запитання, проте аналіз судової практики щодо вирішення корпоративних спорів свідчить про те, що учасник, право якого порушено, може подати до суду позов з вимогою щодо переведення на нього прав та обов'язків покупця.

Порядок передання права власності на акції АТ визначений ст. 7 Закону України «Про акціонерні товариства». Відповідно до цієї норми акціонери публічних АТ можуть відчужувати свої акції без згоди інших учасників. Що ж до приватних – їх акціонери наділяються переважним правом купівлі акцій в порядку, встановленому законом або установчими документами [11].

Наступним кроком зупинимось на визначенні істотних умов такого договору.

Перш за все, це є умова про предмет. Предметом в даному випадку виступають корпоративні права, що безпосередньо відчужуються за договором. Їх поняття та особливості змісту розкриті у попередньому розділі. Варто лише додати, що певна специфіка та обмеження можуть стосуватись корпоративних прав окремих видів АТ.

Наступною істотною умовою є ціна. Ця умова особливо має значення саме при укладенні оплатних договорів, в тому числі і з огляду на передбачене переважне право купівлі-продажу. Однак чітких критеріїв чи вимог, або ж наслідків продажу за заниженою вартістю законодавством не передбачено.

Згідно ч. 2. ст. 115 ЦКУ Грошова оцінка вкладу учасника господарського товариства здійснюється за згодою учасників товариства, а у випадках, встановлених законом, – підлягає незалежній експертній оцінці [14, 208].

Відповідно до цього, а також беручи до уваги відомості, що містяться у листі Держкомпідприємництва від 16.11.2004 р. є достатньо підстав стверджувати, що договірні ціна та критерії оцінки майнових прав встановлюються учасниками самостійно, а більш конкретизовані імперативні вимоги передбачені лише щодо вкладів учасників товариств з часткою держави.

З огляду на особливості правової природи корпоративних прав загалом, та як предмету такого договору зокрема, до нього не застосовуються положення і вимоги цивільного законодавства щодо асортименту, якості, комплектності, тари, які є звичними для інших договорів купівлі-продажу.

Щодо позиції вчених з приводу питання визначення істотних мов договору, заслуговує уваги думка М. В. Кравчука, який до їх переліку відносить: предмет, характеристики частки, в. т. ч. найменування товариства, ідентифікаційний код, розмір частки та її номінальну вартість, ціну частки.

Більш розширений перелік таких умов та вимог має місце у разі відчуження акцій, оскільки останні є цінним папером і порядок їх реалізації регламентується додатково положеннями актів спеціалізованого законодавства.

Зокрема, у разі відчуження акцій характеристики предмета повинні включати відомості щодо: найменування акцій, номер державної реєстрації випуску, їх номінальну вартість, кількість та тип, найменування емітента. Тобто істотними умовами договору в такому разі являються реквізити ідентифікації цінного паперу та їх кількість, а також термін та умови оплати, порядок набуття права власності, обов'язки андеррайтера та першого власника тощо [3, 109].

Наступним моментом, на якому варто зупинитись є питання щодо форми договору. Розходження думок серед практиків та науковців з даного приводу обумовлена тим, що цивільним законодавством не передбачено конкретно спеціальної норми, котра б регламентувала вимоги до форми саме у разі відчуження частинки, тобто розпорядження корпоративними правами. Це відсилає нас, у пошуках відповіді на вказане питання, до загальних положень щодо форми правочину, аналіз яких дає підстави стверджувати, що таких договір має укладатись у письмовій формі. Свідченням цього є ряд обставин: по-перше вартість, за якою відчужується частка, зазвичай перевищує 20 н.м.д.г., по-друге, наслідком укладення такого правочину є зміна складу учасників товариства, котра, у свою чергу, підлягає державній реєстрації.

Така ж позиція простежується і у практиці Вищого господарського суду, що вважає недопустимою укладення такого договору в усній формі під загрозою визнання його недійсним. Від так, з позиції суду усний договір не може бути підставою переходу права власності а частку [3, 113].

Аналогічно спірним та до кінця не врегульованим є питання обов'язковості нотаріального посвідчення даного договору. Одна група науковців, акцентуючи увагу на складності такого об'єкта цивільних прав як корпоративні права, наголошує на необхідності такого посвідчення. Така форма договору, на їх думку, прийтиме забезпеченню сторін та учасників від зловживань та можливих неправомірних дії, а також захисту від підроблених документів. В той же час, інші вчені схиляються до твердження, що становлення імперативної обов'язковості нотаріально форми надто жорстким заходом.

Таким чином, станом на сьогоднішній день, вирішення питання нотаріального посвідчення такого правочину віднесено на розсуд сторін.

З питанням щодо форми правочину, на нашу думку, тісно пов'язаний такий аспект як визначення моменту, з якого особа безпосередньо стає власником тих чи інших корпоративних прав. Чинне законодавство, на жаль, не дає однозначно відповіді з цього приводу, у зв'язку з чим серед науковців точаться запеклі дискусії з цього приводу. Так, наприклад, С. В. Томчишин висловлює позицію щодо недоцільності встановлення зв'язку такого моменту з датою держреєстрації змін до установчих документів, однак дана позиція видається надто суперечливою та породжує ще більшу невизначеність. Виходячи із наявної нормативної бази та судових рекомендації щодо її застосування вважаємо все ж таки обґрунтованим визначення моментом набуття новим суб'єктом можливості реалізації переданих їй корпоративних прав саме моментом реєстрації змін до статуту чи внесення таких до реєстру акціонерів [1, 15].

Загалом договірна конструкція купівлі-продажу, завдяки своїй універсальності, є однією з найрозповсюдженіших серед договірних підстав виникнення та припинення корпоративних прав, але наявність вагомих особливостей останніх в залежності від форми товариства, а від так особливостей предмету договору, та переважаюча міра диспозитивних положень у нормативно-правовому регулюванні зумовила виділення окремих видів таких договорів, а саме:

- 1) договори щодо відчуження корпоративних прав, які посвідчуються акціями товариства;
- 2) договори щодо відчуження часток ТОВ та ТДВ;
- 3) паїв, якщо мова іде про кооперативи або фермерські господарства тощо.

Найбільше ж таких різновидів зустрічається серед правочинів, що опосередковують обіг акцій. Так, на основі положень спеціалізованого законодавства, зокрема ЗУ «Про акціонерні товариства», а також такого

підзаконного нормативного акту як Правила (умовами) здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами, виділяють такі різновиди договорів щодо відчуження корпоративних прав акціонерів як: дилерський договір, договір андеррайтингу, договір на придбання цінних паперів при андеррайтингу, договір РЕПО. Даний перелік також не є вичерпним і законодавець допускає можливість укладення змішаних договорів в рамках законодавчо передбачених обмежень [3, 132-133].

Розділ 3. ІНШІ ВИДИ ДОГОВОРІВ, ЩО ЗУМОВЛЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ КОРПОРАТИВНИХ ПРАВ

3.1. Договір дарування корпоративних прав

Ще одним із договорів, за яким, згідно з законодавством України, відбувається перехід права власності від однієї особи до іншої є договір дарування.

Загальні положення щодо цього договору закріплені Главою 55 ЦКУ.

Відповідно до ст. 717 ЦК за таким договором особа передає або зобов'язується передати контрагенту певне майно – дарунок – безоплатно у власність [14, 329].

Дарунком, тобто предметом такого договору, можуть бути як будь-які рухомі чи не рухом речі, в тому числі і цінні папери, так і майнові права

Вказана норма дає підстави стверджувати, що законодавець допускає опосередкування даним договором правовідносин щодо виникнення і припинення корпоративних прав, хоча при цьому все ж таки не варто оминати увагою особливості цих прав.

Хоча на законодавчому рівні не передбачено жодних конкретних обмежень щодо розпорядження корпоративними правами на підставі договору дарування, деякі науковці вважають, що вони можуть бути предметом такого договору за умови майнового характеру, відсутності заборон у законі чи статуті щодо їх обігу та відсутності зв'язку із самою особою. Такої думки дотримується С. Почтарьова, зазначаючи, що таким предметом не можуть бути привілейовані чи іменні цінні папери [8,99].

Якщо взяти до уваги сам термін, яким оперує законодавець – «майнові права» – то, на перший погляд, це звужує сферу застосування цього договору, проте відсутність прямої заборони щодо безоплатного відчуження частки чи акції свідчить про регулювання цього питання нормами спеціального законодавства.

Наступним, на чому варто зосередити увагу є вимоги щодо форми договору.

В загальному допускається укладення договору дарування як в усній, так і в письмовій формі, проте окремими частинами норми законодавець встановив чіткі вимоги щодо цього зважаючи на предмет договору.

У разі якщо предметом виступають майнові права, до яких по суті в даному контексті ми відносимо і корпоративні, обов'язковим є додержання письмової форми даного правочину під загрозою його нікчемності. Таким чином., укладення усного договору дарування корпоративних прав не допускається.

Що ж до необхідності нотаріального посвідчення даного договору, то це питання, як і у випадку з договором купівлі-продажу, залишається відкритим. Це знову ж таки породжує розбіжності та дискусії.

Розглянемо доводи теоретиків з даного приводу на прикладі вирішення питання щодо відчуження корпоративних прав, посвідчених акціями.

Норма ЦК встановлює необхідність нотаріального посвідчення договору дарування валютних цінностей на суму більш ніж 50 н.м.д.г. Тут відразу виникає питання: чи відносить законодавець акції до валютних цінностей. Аналіз наявної нормативно-правової бази не дає однозначної відповіді на дане питання, проте, оскільки нас в даному контексті цікавлять не самі акції як такі, а корпоративні права, що закріплені за ними та відповідно передаються іншій особі, більшість вчених все ж заперечують імперативну необхідність такого посвідчення [14, 350].

При аналізі Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю», трактуючи договір дарування як відповідну операцію, проте враховуючи його безоплатний характер, деякі науковці, зокрема Бутрин-Бока Н.С., звертають увагу на критерій місця знаходження сторони, тобто наявність у неї статусу резидента, проте, як наслідок, вони доходять висновку про недоцільність розмежування вимог щодо форми із посиланням на наявність чи відсутність такого статусу [5,85-86].

Отже, беручи до уваги все вищевикладене, ми можемо дійти висновку, що обов'язковим є укладення договору дарування корпоративних прав у

письмовій формі, а його нотаріальне посвідчення можливе у разі виявлення власної ініціативи сторонами щодо цього. Хоча, як свідчить нотаріальна практика, така ситуація неодноразово зустрічається.

Наступним, на чому варто зосередити увагу є момент виникнення відповідного права на дарунок в особи – обдаровуваного.

Цей момент у законодавстві пов'язується з переданням дарунка і відповідно, його прийняття. Останнє, у свою чергу, охоплює змістом не лише конкретний матеріальний об'єкт, про що взагалі не може іти мова з огляду на специфіку досліджуваного предмета, але і прийняття документів, у яких засвідчується право власності або іншим чином підтверджується належність дарувальникові відповідного предмета та наявність у нього права ним розпоряджатись.

Так, свідченням наявності у акціонера АТ відповідних корпоративних прав може бути виписка з реєстру акціонерів, а частка учасника ТОВ чи ТДВ у статутному капіталі може підтверджуватись відповідним свідоцтвом.

Таким чином, ч. 4 ст. 722 ЦК, з однієї сторони, дає підстави вважати, що прийняття вказаних документів вважатиметься прийняттям дарунка, оскільки уявити інший шлях матеріалізації корпоративних прав як таких взагалі навряд чи можливо.

Проте, тут варто враховувати і ще один момент: особа набуває можливості реалізувати набуті корпоративні права після внесення відомостей щодо неї до реєстру акціонерів чи реєстрації відповідних змін у статусі. З огляду на це, сама лише передача таких документів не призведе до набуття особою корпоративних прав. Як бачимо, спостерігається явна суперечність між загальними положеннями, визначеними ЦК, та спеціальними нормами щодо особливостей діяльності різного роду товариств.

Вирішення цього питання вбачається у внесенні змін до чинного законодавства з метою усунення наявної колізії.

Так, Бутрин-Бока Н. С., досліджуючи цю проблему, висуває пропозицію внести зміни саме до імперативних положень ч. 1 та ч. 4 ст. 722 ЦК, надавши їм

диспозитивного характеру та доповнивши фразою «якщо інше не встановлено законом».

Однак, найбільше суперечностей, станом на сьогоднішній день, викликає інший вагомий момент, а саме: співвідношення договору дарування із передбаченим законодавством правом переважної купівлі продажу.

На перший погляд очевидним і беззаперечним є те, що, оскільки договір дарування за своєю природою є безоплатним, то положення щодо права переважної купівлі-продажу, які мають місце при оплатній реалізації цих прав за вказаною договірною конструкцією, не повинні застосовуватись.

На законодавчому рівні підтвердженням цього є лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Щодо дарування акцій приватного акціонерного товариства» від 3 серпня 2009 року, у якому передбачено, що у випадку дарування акцій переважне право акціонерів щодо їх придбання не застосовується [6, 67].

Насправді, на практиці ситуація є значно складнішою й суб'єкти відповідних правовідносин часто шукають різноманітні шляхи обходу положень законодавства або ж їх обернення на свою користь так, щоб посприяти максимальному забезпеченню та задоволенню власних інтересів. Так, на практиці зустрічаються ситуації, коли укладення договору дарування не має своїм підґрунтям мету повністю безоплатної передачі акцій, тобто має місце укладення удаваного правочину.

Більше того, зустрічаються і випадки легального обходження положень закону. Прикладом такого є ситуація, коли за договором дарування власник акцій передає іншій особі одну акцію з метою наступного продажу йому цілого пакету акцій вже як повноправному акціонеру. Відстояти права інших акціонерів та довести протиправний характер таких дій є вкрай складно.

У пошуках шляху вирішення такої проблеми та нівелювання можливостей щодо такого зловживання науковцями висловлювалось дві діаметральні пропозиції:

- 1) встановлювати обмеження установчими документами, зокрема статутом;
- 2) передбачити необхідність отримання згоди щодо укладення договору дарування від інших акціонерів.

Погоджуємось із думкою В. Кравчука та І. Спасибо-Фатеевої і як найоптимальніший варіант пропонуємо все ж включення положень щодо відповідних обмежень до установчих документів товариства [9, 18].

Ще одним вкрай актуальним моментом укладення та виконання договору дарування, зокрема коли його предметом виступають корпоративні права, є передбачення у нормі ЦК щодо договору дарування заборони встановлення обов'язку особи, яка приймає дарунок, вчинити будь-які дії майнового чи іншого характеру на користь дарувальника. В протилежному випадку цей правочин не може бути розцінений як договір дарування. Однак, ст. 725 ЦК передбачає можливість встановлення обов'язку вчинити певну дію на користь третьої особи. Вказане положення також створює певні передумови щодо можливих зловживань, оскільки третьою особою може бути визначено, наприклад, іншого акціонера, а обов'язком певну дію, пов'язану із реалізацією корпоративних прав, що передаються за договором. Аналізуючи описаний аспект, ряд науковців сходиться на думці, що, зважаючи на специфіку самих корпоративних прав, а саме безпосередній зв'язок з процесом отримання прибутку та задоволення майнових інтересів, встановлення вимог щодо їх реалізації може розцінюватись як забезпечення власної вигоди, а від так суперечитиме безоплатній природі договору дарування.

3.2. Особливості договору міни як підстави виникнення та припинення корпоративних прав

Договір міни в положеннях чинного законодавства є чи не найменш детально регламентованим правочином і багато у чому дотичним до договору купівлі-продажу. Проте, даний договір, беззаперечно, є самостійною договірною конструкцією та визначається власними особливостями.

У зв'язку з цим, перш за все, необхідно вказати на ознаки, що властиві саме договору міни. На думку В. Лисенка, такими ознаками є:

- 1) спрямованість договору на передачу товару;
- 2) відповідний товар передається у власність;
- 3) така передача здійснюється на відплатній основі.

На законодавчому рівні поняття договору міни закріплено ст. 715 ЦКУ, відповідно до якої під ним розуміється договір, за яким сторони зобов'язуються передати у власність одна одній один товар в обмін на інший [14, 389].

У розрізі саме досліджуваної тематики першим, на що варто слід звернути увагу є те, що законодавець оперує терміном «товар» при позначенні предмета договору. Звідси постає питання щодо того, чи можуть у якості предмета тут виступати корпоративні права, оскільки останні жодним чином не можуть бути віднесені до цього поняття.

Зміст вказаного поняття з певними відмінностями тлумачиться значною кількістю нормативно-правових актами, зокрема ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про захист економічної конкуренції», проте жодне із визначень, що закріплені вказаними законами не дає достатньої правової підстави для включення корпоративних прав до змісту поняття «товар». Лише визначення що міститься у ЗУ «Про ціни і ціноутворення» дає можливість припускати, що товаром, а від так і предметом договору міни, можуть бути і корпоративні права. Такі труднощі щодо визначення предмету договору міни наштовхують на думку щодо доцільності внесення певних коректив до того легального визначення.

Однак, це не єдиний момент, що викликає сумніви. Чимало науковців вважають спірним питанням можливість взагалі розглядати майнові права як самостійний об'єкт досліджуваного договору.

Вчені, які дають позитивну відповідь на дане питання беруть передусім до уваги те, що предметом договору по суті можуть бути речі, не обмежені та не вилучені з обороту, а самі по собі майнові права і, відповідно, можливість їх міни, фактично не суперечить природі цього договору. У посиланням на це

робиться твердження щодо допустимості такої міни: міни речей на майнові права. Така пропозиція була висловлена І. Єлісеєвом і, беззаперечно, заслуговує на увагу.

Посилаючись на дещо відміну аргументацію, але все ж таки приходять до такого ж висновку В. Лисенко та О. Простибоженко [3, 189].

Загалом, найбільш типовим і допустимим з наукової точки зору видається можливість обміну одних корпоративних прав на інші.

Більш деталізовані положення щодо договору міни передбачені Господарським кодексом України. Так, ч. 4 ст. 293 ГКУ виключає з можливих об'єктів міни майно, що входить до основних фондів підприємств, заснованих на державній або комунальній формі власності. Це опустимо лише у разі якщо друга сторона є також аналогічним підприємством. Крім цього, даний кодифікований акт також передбачає можливість передання предмету договору не лише у власність, але і на основі таких правових титулів як право повного господарського відання або право оперативного управління. Проте, ці положення не стосуються тематики даного дослідження [7].

На що варто звернути увагу, вважаючи можливим опосередкування процесу передачі корпоративних прав договором міни, так це на момент набуття права власності на такі права за цим договором.

Так, згідно ч. 4 ст. 715 ЦКУ право власності на товари, що обмінюються переходить до сторін одночасно після виконання ними своїх обов'язків щодо передачі відповідного майна.

Звідси доречно припускати, що за умови неодночасного передання, що є абсолютно реальним на практиці, момент виникнення пов'язується із часом передачі, що відбулась пізніше. Проте ця норма є диспозитивною, а тому спеціальними актами можуть передбачатись дещо відмінні особливості.

Ще однією проблемою, з якою можуть зіштовхнутись практики, є співвідношення правомочностей щодо укладення такого договору та гарантованого права переважної купівлі-продажу.

Зміст ст. 53 ЗУ «Про господарські товариства» та ст.7 ЗУ «Про акціонерні товариства», якими визначено та закріплено відповідне переважне право, не виключають поширення цих положень на правовідносини міни [10].

Відсутність такої прямої заборони або ж імперативної настанови має наслідком неоднозначність у підходах суду до вирішення такого роду спорів.

Немає єдиної думки і серед науковців. Одні, наприклад В. Кравчук, стверджує, що таке право не доцільно застосовувати до відносин, які виникають за договором міни, адже вони можуть мати особистий характер.

Інші ж припускають, що обмеження сфери дії такого права сприятиме створенню додаткових передумов та можливостей для обходу законодавчих положень щодо такого права, у зв'язку із чим його доцільно використовувати не лише щодо договорів купівлі-продажу, але і щодо міни.

3.3. Перехід корпоративних прав на підставі спадкового договору.

Ще однією із похідних підстав набуття корпоративних прав є їх перехід від одного суб'єкта до іншого в порядку спадкування.

Даний процес має ряд визначних специфічних особливостей як з огляду на правову природу таких прав, так і зважаючи на особливості самих спадкових правовідносин.

В рамках теми нашого дослідження окрему увагу хочемо зупинити не стільки на безпосередньо процесі спадкування, що, відповідно до положень чинного цивільного законодавства може бути двох видів: на підставі заповіту та на підставі закону, а на такій окремій конструкції, що опосередковує перехід прав та обов'язків від особи, що померла, до інших осіб, як спадковий договір.

Перш за все, варто відмітити, що такий договір є новелою ЦК 2004 року та попередньо не зустрічався у національному законодавстві, у зв'язку із чим не є предметом усталеної практики і потребує додаткового дослідження, зокрема з приводу питання можливості опосередкування правовідносин щодо передачі корпоративних прав.

Відповідно до ст. 1302 ЦК одна зі стор за договором сторона зобов'язується виконувати розпорядження іншої, в замін на що у випадку смерті останньої набуває право власності на її майно [14,435].

Як видно з наведеної норми, законодавець не прописав жодних конкретних вимог чи обмежень щодо того, що саме може виступати предметом такого договору.

У зв'язку із цим окремими вченими висловлюється думка, що предметом можуть бути лише ті права, які безпосередньо не пов'язані з особою, характеризуються оборотоздатністю й носять майновий характер.

Проте, з огляду на вказану норму, такий висновок є дещо безпідставним та сумнівним, оскільки ніяких заборон ані загальними нормами ЦК, ані положеннями спеціалізованого законодавства не передбачено. Крім цього, варто не упускати з уваги ще і той факт, що корпоративні права у своїй сукупності є неподільним об'єктом та включають не лише майнові, але й немайнові та організаційні елементи, відчуження яких окремо один від одного є неможливим.

Щодо сторін договору, то, на нашу думку, відповідно конструкції ст. 1303 ЦК відчужувачами можуть виступати і учасники чи акціонери певного товариства, які у даному нормативному контексті охоплюються формулюванням «інші особи».

Набувачами ж, як передбачено, можуть бути будь які фізичні або юридичні особи.

Перейдемо до визначення моменту, з якого особа набуватиме права власності на корпоративні права за спадковим договором. У ст. 1302 ЦК закріплено загальне правило, відповідно до якого набувач отримає право власності на майно, що передається за даним договором, після смерті відчужувача. Проте, у тому випадку, коли його предметом виступатимуть корпоративні права, ми вважаємо обґрунтованим та виправданим віднесення вирішення цього питання за межі загальних положень законодавства. Так, з огляду на положення спеціалізованих нормативно-правових актів, помилковим

є твердження щодо того, що виникнення права власності на частку прямо пов'язано лише з моментом смерті особи, адже потрібно пам'ятати, що момент набуття права власності в такому випадку, зокрема його специфіка і процедура в залежності від форми того чи іншого товариства, регламентована спеціальними законами [14, 436].

Варто також підмітити, що інститут спадкового договору привернув увагу значної кількості науковців і не лише завдяки своїй новизні, але і з огляду на те, що він має ряд беззаперечних переваг, зумовлених саме його договірною природою, у порівнянні з іншими видами спадкування, зокрема спадкуванням за заповітом.

Так, у разі переходу корпоративних прав учасника до його спадкоємців на підставі заповіту, ЦК та ЗУ «Про господарські товариства» встановлюють необхідність отримання згоди від учасників товариства щодо прийняття відповідних спадкоємців.

Що ж до спадкового договору, то, з однієї сторони, включення норм щодо нього до книги 6 ЦК дає підстави стверджувати про необхідність приведення в відповідність положень щодо нього загальним положенням про спадкування. Але, з іншої сторони, така конструкція все ж таки іменована договором, а тому підпадає під дію положень щодо договорів та правочинів [8, 100].

Більше того, навіть іменування однієї з його сторін набувачем вже виключає можливість ототожнення її правового статусу зі статусом спадкоємця як такого.

Це створює вагомі переваги для застосування саме спадкового договору за для реалізації наявних у особи корпоративних прав та обов'язків, оскільки, як вже зазначалось, не потребує отримання згоди інших учасників.

Правовим підтвердженням такої позиції виступає Постанова Пленуму ВСУ «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 р. Відповідно до даної постанови передача майна визначеними сторонами за даним договором не є окремим видом спадкування, а від так ці правовідносини не регулюються загальними нормами щодо спадкового права [9,30].

Ще однією суттєвою перевагою є співвідношення положень щодо строків оформлення права на спадщину. Так, якщо у разі спадкування за законом або заповітом свідоцтво про право власності на спадщину видається після спливу шестимісячного строку, протягом якого у товаристві може відбутись чимало суттєвих змін, які впливають і на правове становище майбутніх учасників, то у випадку укладення спадкового договору таких строків для прийняття спадщини не передбачено. Таким чином, особа може розпочати процедуру набуття статусу учасника і, відповідно, права власності на передані їй корпоративні права відразу після смерті відчужувача.

Висновок:

Таким чином, на основі аналізу положень чинних нормативно-правових актів, а також позицій та підходів до розгляду окремих аспектів даної тематики провідними науковцями та теоретиками, ми можемо дійти висновку, що корпоративні права – це особливого роду правомочності, якими наділяється суб'єкт у разі вступу або заснування ним того чи іншого товариства та в обов'язковому порядку включають в себе правомочності щодо участі у відповідному товаристві, отримання частини його прибутку відповідно до належної йому частки у статутному капталі або ж пропорційно наявній частці акцій, якщо мова іде про акціонерне товариство, а також отримання пропорційної частини активів у разі ліквідації

Такий перелік є невичерпним і, відповідно, може бути розширеним згідно положень спеціалізованих нормативних актів у даній сфері, а також безпосередньо установчими актами юридичної особи.

Ці права як особливий об'єкт права власності можуть набуватись та припинятись різного роду способами, які, зважаючи на аспект правонаступництва, поділяють на первісні та похідні.

Договір як підставу виникнення та припинення корпоративних прав віднесено до похідних, оскільки таке розпорядження є виявом волі певної особи, що на визначений момент уже є володільцем відповідних правомочностей.

Так, корпоративні права можуть передаватись на підставі таких договірних конструкцій як договір купівлі-продажу, міни, дарування, а також можуть передаватись на підставі укладення спадкового договору.

Як показали результати дослідження, кожен із вказаних видів договорів, має свої нюанси та особливості, врахування яких є обов'язковий за для досягнення бажаних правових наслідків.

Приводом для численних дискусій серед науковців з даного приводу є не стільки унікальність чи не типовість правової природи самих корпоративних

прав, скільки неоднозначність та наявність прогалин у положеннях чинних нормативно-правових актів.

Саме такі правові колізії призводять, у свою чергу, до неоднакового вирішення судами відповідних спорів.

Таким чином, підсумовуючи результати проведеного дослідження, ми вважаємо за доцільне ще раз акцентувати увагу на тому, що договір, беззаперечно, є поширеною підставою виникнення та припинення корпоративних прав, а від так потребує удосконалення сучасного стану нормативно-правової бази з цього приводу.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми реформування сучасного законодавства. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 23-24 травня 2014 року). – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. – 120с.
2. Бабецька І. Я. Договір купівлі-продажу частки за законодавством України та країн ЄС / І. Я. Бабецька // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2014. - № 10. - С. 146-150.
3. Бутрин Наталія Степанівна. Правочин як підстава виникнення та припинення корпоративних прав.- Дисертація канд. юрид. наук: 12.00.03, Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – Київ, 2014. – 200 с.
4. Бутрин-Бока, Н. С. Корпоративні права як предмет заповіту та спадкового договору [Електронний ресурс] / Наталія Степанівна Бутрин-Бока // Актуальні проблеми правознавства. – 2016. – Вип. 1. – С. 83-87.
5. Бутрин-Бока, Н. С. Форма правочину щодо набуття та припинення корпоративних прав як умова його дійсності: проблемні аспекти [Електронний ресурс] / Н. С. Бутрин-Бока // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2015. – № 3. – С. 44-49.
6. Бутрин-Бока, Н. С. Форми реалізації корпоративного права: деякі проблемні аспекти [Електронний ресурс] / Н. С. Бутрин-Бока // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Юридичні науки. – 2016. – Вип. 5, т. 1. – С. 64-68.
7. Господарський кодекс України текст чинне законодавство України зі змінами та доповненнями станом на 3 вересня 2014р.: (відповідає офіційному текстові) – К.: «Центр учбової літератури», 2014. – 142с.
8. Єсауленко Н. В. Корпоративні права як предмет спадкового договору / Н. В. Єсауленко // Корпоративні правочини : Всеукр. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 98–101.

9. Кравчук В. М. Припинення корпоративних правовідносин в господарських товариствах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право та міжнародне приватне право» / В. М. Кравчук ; Нац. акад. ім. Я. Мудрого. – К., 2010. – 35 с.
10. Оприско М. В. Підстави та правові наслідки визнання недійсними договорів про відчуження корпоративних прав / М. В. Оприско // Адвокат. – 2012. – № 12. – С. 44-48.
11. Про акціонерні товариства: Закон України № 514-V від 17.09.2008 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
12. Про господарські товариства: Закон України № 1576-XII від 19.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
13. Сороченко А. Підстави набуття корпоративних прав та момент виникнення корпоративних правовідносин за законодавством України / А. Сороченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2012. – Вип. 94. – С. 83-86.
14. Цивільний кодекс України: Офіц. текст: Прийнятий ВРУ 16 січ. 2003 р.: Набирає чинності з 1 січ. 2004 р. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 432с.